

bønderne for alvor begyndte at tænke rent teknisk i moderne forstand, der skulle hårde krisetider og myndiggørelse i religiøs og politisk forstand til, et langt og spændende pædagogisk lærestykke, som jeg synes mangler i det foreliggende værk. Måske vil nogle finde en snak om gammeldags ritualiserede arbejdsprocesser, om Vorherre og de underjordiske, malplaceret i en moderne erhvervshistorie, men de bør i så fald holde sig til de sidste halvandet-hundrede års historie.

Et relevant svar på mine indvendinger skal foregribes. Et oversigtsværk som det foreliggende bliver ikke meget anderledes end den forskning, det bygger på. Sandt nok. Selvom jo syntesen aldrig hverken er eller behøver at være den platte sum af de foreliggende detailundersøgelser. Dansk landbohistorie har ikke i særlig høj grad været rettet ind på hovedtemaer som de nævnte.

Man har ikke i samme grad som i f.eks. Sverige og Norge formået at forbinde det grundige kildestudium med mere overordnede betragtninger. Jeg tror, det hænger sammen med, at antropologisk teori og metode har spillet en langt større rolle i vore nabolande end her. Det samme gælder udviklingsteorien. Hvorfor er f.eks. Esther Boserup et centralt navn i svensk landbohistorie, mens man har indtryk af, at danske landbohistorikere knap nok kender hende?

Således kan man hæfte sig længe ved alt det, der ikke står i den nye landbrugshistorie – eller landbohistorie, som det jo er for de første to binds vedkommende. Hovedsagen er dog det, der står. Vi har fået en virkelig brugbar afløser til K. Hansen, et værk, der for lokalhistorikere og andre historikere vil være betydelig mere brugbart end forgængeren. Tak for det!

Fra åretold til toldetat

Af Poul Enemark

Mikael Venge: *Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660. Dansk Toldhistorie I.* (Udg. af Toldhistorisk Selskab, 1987). 393 s. ill. Indb. 285,- kr. i subscription.

Det må hilses velkommen, at Toldhistorisk Selskab nu beriger os med et digert 5-binds værk om Dansk Toldhistorie, og det er glædeligt, at opgaven er lagt i hænderne på en række seriøse forskere, så vi kan vente os det vægtige pionerarbejde inden for dansk historisk forskning, som emnet berettiger til.

Der er præsenteret en udmærket be-

gyndelse med Venges bd. I om middelalderen og adelsvælden, der ellers på flere måder må byde på vanskeligheder, der ikke er så indlysende lette at løse, navnlig fordi starten fortaber sig i tåge og et væld af usikkerheder.

Bindet falder i 9 hovedkapitler, der skitserer indholdet ganske godt. Efter en indledning om de ældste toldoplysninger (I) behandles det middelalderlige toldsystem (II) og i selvstændige kapitler skånemarkedet (III), øresundtolden (IV), øksne- og hestetolden (V) og sisen (VI). I de følgende to kapitler om reformer og ekspansion i 1500-tallet

(VII) og om Christian IV's ublu toldstigninger (VIII) beskæftiger fremstillingen sig fortrinsvis med sundtolden, mens det afsluttende kapitel er helliget de tidligste tilløb til dannelsen af en toldetat og en gryende protektionisme (IX) i årene op til enevælden.

Da told i denne tidlige periode dårligt nok kan siges at eksistere som begreb, i alt fald slet ikke som historisk disciplin, må fremstillingen kædes nøje sammen med handelshistorie og politisk historie, hvis den ikke skal blive totalt ubegribelig. Denne balance synes jeg, er lykkedes godt, og forfatteren har udover egne arbejder om Christian II-epoken flittigt uddraget oplysninger af toldhistorisk interesse fra et bredt spektrum af politisk- og økonomisk-historiske forskere, i rigt mål også fra anmelderens hånd.

Den almene historiske fremstilling kendetegner alle kapitler. Eksempelvis skitseres under Skånemarkedet (s. 55-82) det internationale markeds opkomst i 1200-tallet, konflikten med Valdemar Atterdag i 1360'erne og Stralsundfreden 1370 som baggrund for den hanseatiske mandatperiode 1368-85, ligesom markedets ændrede karakter til rent sildemarked i 1400-tallet beskrives med tyngdepunktets flytning fra Skanør til Falsterbo, og fiskeriet udstrækkes til Dragør og Ystad, og handelen samler sig omkring Malmø. Også et lille øjebliksbillede af markedslivets udfoldelse (s. 63-67) bliver der plads til inden den egentlige beskrivelse af toldoppebørslen, der især skitserer perioden efter 1370 og bygger på Falsterborregnskabet 1494 og tarifbestemmelserne i Stralsundfreden. Til beskrivelse af tolererembedet er gjort udmærket brug af Frantz Trebaus indberetning fra 1537 til Christian III. Den afsluttende vurdering af Skånemarkedets betydning for statsfinanserne vil i dag kunne suppleres med Ole Brandenburgs tan-

kevækkende lille artikel i Festskrift til Erik Ulsig¹, som jo endnu ikke stod til rådighed for Venge.

Kapitel IV om Øresundstolden frem til Sander Leiels toldreform ca. 1550 (s. 83-138) tager naturligt udgangspunkt i Hørby's interessante artikel fra 1966 om, at ummelandsfarernes skibstold på Skånemarkedet skulle være præcedensgrundlag for indførelsen af Øresundstolden i 1429. Men også Will. Christensens grundige undersøgelser omkring toldoppebørslen i 1400-tallet og Astrid Friis' og min vurdering af nobel- og gyldeopkrævningen og Peder Hansen-sagen i 1548 er grundigt refereret. Mest opsigtsvækkende i afsnittet er dog forfatterens nye dristige, men interessante vurdering, at Øresundstolden i sin oprindelse var, hvad lybækkerne kaldte »en uredelig told« uden noget rimeligt retsgrundlag, et overgreb fra dansk side, som man ikke brød sig om at stille offentligt til skue gennem proklamationer. Når det alligevel lykkedes fra dansk side at føre Øresundstolden igennem, finder forfatteren, at det skyldtes, at den »i virkeligheden dybest set passede godt i Lübecks kram« (s. 100), fordi den ramte vesteuropæernes voksende sundtrafik, der truede ruten via Lybæk-Traven-Hamborg-Elben. Jeg kunne fristes til at vende problemstillingen om og spørge: var det ikke Lybæks og de vendiske stæders forsøg under krigen med kong Erik 1426-32 på at spærre vesteuropæerne sundfarten, der netop gav Erik chancen for at opnå vesteuropæisk accept af tolden, der naturligvis forudsatte, at Erik sikrede uhindret gennemfart, det naturlige retsgrundlag for en passagetold?²

Venge har selv grundigt undersøgt Sigbrits nidkære toldadministration 1519-23, og under Christian II's landflygtighed i Nederlandene og Frederik I's alliance med Lybæk kunne sundspærringer mod hollandsk sejlads fra

tid til anden tages i anvendelse, således i 1523 og foråret 1532. Lybækkerne ønskede i traktatudkastet 2/5 1532 antallet af hollandske skibe gennem Øresund begrænset til 200, mens danskerne ønskede den eventuelle kvote hævet til 400 (s. 130). Til belysning af disse tal kunne anføres en optælling af hollandske skibe, der 1531 passerede sundet, og som åbenbart stammer fra 1532 og antagelig er indhentet med henblik på forhandlingerne med Lybæk. Tallet viser 310 skibe fordelt på hollandske byer³. I årene 1536-44, da kejser Karl V hævdede Christian II's døtres arvekrav til Danmark, kunne det spændte forhold til kejseren når som helst resultere i en sundspærring for kejserens hollandske undersætter, under krigen 1542-44 blev den virkelig realiseret. Med freden i Speyer 1544 bilagdes striden til gunst for den hollandske sundfart og for de danske sundtoldindtægter, der antages under Hans at have beløbet sig til 2-3000 nobler, under Frederik I noget mindre. Efter Sander Leiels reformer anslås udbyttet i 1550'erne at have udgjort ca. 11.000 nobler eller ca. 40.000 daler (s. 135-36, 191).

Kapitel V om Øksne- og hestetolden (s. 139-173) indledes med en kort omtale af tyskerne efterårsopkøb af danske græsøksne på Ribe og Kolding markeder, der lå bag bestemmelsen i forordningen 1475, at danskerne kun måtte føre okser sydpå til Ribe, Kolding og Assens. Forholdene aflæses i de ældste Gottorpregnskaber 1485 og 1491; men her spores tillige en begyndende forårseksport af okser fra stald, som i løbet af de næste 30 år kom til at dominere udviklingen. Denne forårsdrivning på danske hænder blev til Danmarks hovedeksport af staldøksne i de næste 300 år. Toldstederne sydover gennem her-tugdømmerne præsenteres: Gottorp, Nyehus (under Erik af Pommern), Toldsted og Rendsborg.

Taksten pr. hest eller okse var beskudne 2 sk. dansk i Ribe, Kolding og Assens og 2 sk. lybsk i Gottorp og Rendsborg. Christian II forøgede dog taksten ved nogle toldsteder, og 1526 indførte Frederik I en væsentlig højere tarif i Gottorp, hvor vi desværre mangler regnskaber bevaret mellem 1519 og 1545⁴. I 1542 fik Christian III imidlertid det danske rigsråds sanktion til at flytte faderens nye okse- og hestetold fra Gottorp til opkrævning ved danske toldsteder, så det blev en regulær eksporttold på dyrene. Herved øgedes naturligvis Danmarks andel i heste- og oksetoldbeløbene, som Astrid Friis har kaldt den største og sikreste ordinære indtægt i den fælles statskasse⁵. Men der fulgte utvivlsomt et stort smuglerproblem med i kølvandet, for oppebørslen ved de mange spredte toldsteder var vanskeligere at administrere end ved det centralt beliggende Gottorp.⁶

Det er disse nye toldtakster, der ligger bag Astrid Friis' beregning af et øksne- og hestetoldbeløb blot i Ribe på ca. 6.000 daler årligt i 1550'erne⁷. Ribe toldsted var på det tidspunkt det største oksetoldsted i kongeriget, så det er måske alligevel ikke så givet, når Venge antager, at den samlede oksetold har været af størrelsesordenen som Øresundstolden (s. 339). Hvis Sander Leiels reformer gav ca. 40.000 daler, var det i alt fald væsentlig mere, end øksne- og hestetolden kunne indbringe ved danske toldsteder. På Hans' tid kan heste/oksetold fra f.eks. Gottorp heller ikke måle sig med øresundstoldbeløbet. For 1503 kan sundtoldindtægten gøres op til 1701 nobel og 1680 rhinske gylden. Om man omregner 1 nobel til 3 gylden, vil det svare til 6.783 gylden⁸. I 1501 fortoldedes i Gottorp ca. 4.600 heste og 28.300 okser, altså ca. 32.900 á 2 sk. lyb = 4.112½ mk lyb, hvilket svarer til ca. 2.740 gylden eller godt 40 % af Øresundstoldbeløbet⁹.

Nogle levende fortællende afsnit om en hessisk oksetransport 1508, de daglige toldklareringsproblemer og tolderen og hans regnskab giver nogle spændende indblik i dagligdagen for toldere, prangere og drivere, som afslutter kapitlet om øksne- og hestetolden.

I kapitel VI om Sisen (s. 175-186) omtales importafgiften på udskænkning af vin og tysk øl, accise, som Christian I forsøgte at indføre i 1466 og 1475, men måtte opgive p.gr. af hanseatiske protester; men i 1488 indførtes den virkelig af Hans, og i 1516 udvidede Christian II den til at omfatte også udskænkning af dansk øl. Da toldskruen p.gr. af krigen mod Sverige i 1519 fik en ekstra omdrejning, udvidedes sisekravet til at omfatte alt brygget dansk øl i købstæderne.

Christian I's og Hans' siseafgift på tysk øl var kædet sammen med kravet om en maksimalpris, der naturligvis skulle forhindre, at siseafgiften væltedes over på den danske forbruger. Ved at sammenholde acciseafgiften i 1488 på 1 mk. pr. læst eller 4 hvide pr. tønne med maksimalprisen 20 sk. pr. tønne udregner Venge (s. 177) et toldniveau på ca. 7%. Dette var måske nok intentionen; men virkeligheden blev en anden. En normal dansk engrospris i 1487 på 18 mk. pr. læst gav 24 sk. pr. td. tysk øl, og i detailsalg kostede de almindelige tyske ølsorter 26, 28 og helt op til 32 sk. da. pr. td.¹⁰ Men kvalitetsøl var langt dyrere. I 1488 måtte hertug Frederik i Segeberg give 2 mk. 4 sk. lyb. pr. td. hamborgøl, hvilket var over 3 mk. i danske penge¹¹, og prisen i Danmark var i alt fald ikke mindre; i 1505 betalte dronning Christine 6 mk. da. pr. td. hamborgøl i Odense¹². Maksimalprisen var altså et forsøg på at trykke prisen, men det lod sig ikke realisere.

Siseoppebørslen indrømmede købstædernes bystyre andel i indtægten, og

Venge har utvivlsomt ret i at påpege, at »magistratens vitale interesse i sisens provenu« var en væsentlig forudsætning for, at denne decentrale administration lod sig gennemføre (s. 178). Statens ndtægt af sisen lader sig desværre ikke beregne. Venge anfører Frederik I's påstand over for rigsrådet, at sisen og sagefaldet årligt indbragte Hans over 13.000 mk. (s. 179), men vi har ikke muligheder for at kontrollere påstanden. Venge nævner nogle overleverede tal fra Århus fra årene omkr. 1500, der svinger mellem årsbeløb fra 20 til knap 100 mk., men konkluderer, at Århus næppe har hørt til de væsentlige byer.

En sammenligning med det oppebårne sisebeløb i de to Ålborgregnskaber 1517-19 vil støtte denne opfattelse. I perioden 1517 30/3-1518 9/3 oppebar Hans Bartholomeussen ca. 600 mk., der fordeltes med 427½ mk. til kongen og 172½ mk. til byen. I perioden 1518 9/3-1519 8/1 oppebar tolderen 434½ mk. sise af tysk øl og vin, hvoraf kongen fik ca. 290 mk. og byen ca. 145 mk. Men hertil kom godt 42 mk. i sise af dansk øl, der åbenbart tilfaldt kongen¹³.

Hovedpunktet i kapitel VII om 1500-tallets reformer og ekspansion (s. 187-230) er indførelsen af lastetolden i Øresund i 1567. Meget spændende fortæller Venge om tolderen Henrik Mogensens selvbestaldede indførelse af en differentieret varetold i stedet for den af regeringen påtænkte ensartede toldafgift af skibenes lasteevne (s. 213-217), og det er nok en overvejelse værd, som forfatteren påpeger (s. 222), at havde kongen fået sin påtænkte lastetold, havde eftertiden ikke haft den overflod af oplysninger om varelaldninger, som Øresundstoldregnskaberne har beriget os med, og som fristede Nina Bang til udgivelsen af tabelværket.

Uheldigt er det naturligvis, at Nina Bang i tabelopstillingen har brudt med

Øresundstoldregnskaberne egne principper bl.a. ved at forveksle oplysninger om skippers hjemsted med skibets hjemsted (s. 222-24), og indrømmes må det, at den stive tabelopstilling risikerer at blokere for en type undersøgelser, som originalregnskaberne i og for sig godt kunne give svar på, men som udgiveren har fundet mindre væsentlig.

Mere interessant end kritikken af Nina Bangs tabeludgave er imidlertid den kritik, som navnlig Aksel E. Christensen og Astrid Friis har rettet mod Øresundsregnskaberne egen kildeværdi. Kontrollen ved sammenligning med engelske havneregnskaber og hollandske firmaregnskaber, der afdækker et omfattende smugleri fra engelske og hollandske skippere i toldklareringen i Øresund, hører til de fornemste kildekritiske resultater i vor handels- og toldhistorie, og Venge har refereret udmærkede eksempler fra denne forskning, som iøvrigt også må betragtes som et resultat af Henrik Mogensens varetold (s. 224-26). Venge har utvivlsomt ret i, at de danske myndigheders vægring ved at offentliggøre toldtariffen i den hensigt at være fritstillet til at foretage takstændringer, ikke var uden indflydelse på det om sig gribende smugleri (s. 227).

Krigsfinansering var gang på gang årsag til toldstigninger, og Syvårskrigens krav lå også bag læste- eller varetolden i 1567 (s. 214), men krigen fristede også til sundspærringer og licensbetalinger af skippere for at slippe gennem spærringen (s. 194-95, 210-14). Udmærkede småafsnit er tillige konflikten med Hamborg 1561-62 (s. 196-97), striden med nederlænderne om fyrpengene 1561-63 (s. 204-05) og klassificeringen af skibstolden efter skibenes nationale tilhørssted: nordiske, vendiske, baltiske, nederlandske og øvrige vesteuropæiske (s. 199-202).

En ny og alvorligere konflikt med Hamborg omkring byens kornstabelpolitik resulterede i øvrigt i arrestation af Hamborgskibe i sundet 1574-75, og blev først bilagt ved traktat 1579¹⁴.

Kapitel VIII: Buen spændes (s. 231-262) skildrer Christian IV's toldpolitik, der i begyndelsen fulgte i sporet efter faderen. Efter Kalmarkrigens toldstigninger fulgte en periode præget af kongens merkantilistiske ideer, især toldforordningen af 1621. Med toldforhøjelserne i forordningen 1625 oprettedes på rigsrådets foranledning en kommissærordning, der sikrede rådet administration af dele af toldindtægterne, kommissærtold fra købstæderne (s. 245ff).

Kejserkrigen og besættelsen af Jylland 1627-29 lemlæstede det danske told- og skattegrundlag. Ikke blot de jyske provinsindkomster, men hele den store heste- og øksnetold udeblev samtidig med, at Øresundstolden dalede til et lavpunkt, da den baltiske korntransport faldt til 1/10 af transportmængden i 1618 som følge af svenskernes erobringer og enorme toldpålæg i kornhavnene¹⁵. St. Annætolden 1627 til Københavns befæstning og bådsmændstolden 1631 til bygningen af Nyboder var nye toldpålæg, og med generalkrigskommissærordningen udvidede rigsrådet sit greb om toldadministrationen.

Afgørende blev dog de nye store forhøjelser af sundtolden fra 1638 (s. 250-52), den meget provokerende salpetertold (s. 252-55) og måske allerværst Nikkel Kocks hensynsløse visitørvirksomhed (s. 256). Venges skilddring er udmærket her. Nu var målet fuldt. Under Torstenssonkrigen 1643-45 greb hollænderne ind, og Christianopolstraktaten 1645 forhindrede for al fremtid Danmarks vilkårlige udnyttelse af sundpassagen til økonomisk afpresning og politisk infiltration; men

Venge ser også rigtigt, når han påpeger, at traktaten ved at cementere forholdene sikrede Øresundstoldens fortsatte eksistens.

I sidste kapitel IX (s. 263-283) skildres tilløb til en egentlig toldetat, indledt med Frantz Rantzaus nye toldforordning af 12/1 1632 og et ihærdigt forsøg på at råde bod på slendrian i sundtoldadministrationen i 1630'erne, fulgt op af Henrik Müllers betydningsfulde forordning af 14/5 1651 om reorganisering af hele toldadministrationen. Med toldrullerne fra 1651 og 1655 holdt protektionismen og de merkantilistiske ideer på ny sit indpas i dansk toldpolitik, og hermed har forfatteren lagt op til enevældens toldpolitik, der behandles i bd. II.

Selvom det skal indrømmes, at den krise, som den nederlandske opstand imod Spanien i årene efter 1572 forårsagede i den danske okseeksport, er kortfattet omtalt (s. 233) tillige med de katastrofale brud, som forholdene afstedkom i toldoppebørslen ved de danske oksehandelstoldsteder, så kan det dog ikke skjules, at kapitlerne VII og VIII om toldoppebørslen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet har nogen overvægt til fremstillingen af de interessante forhold i Øresundstolden.

Dette kan meget vel forklares ved, at de øvrige toldsteder ikke har sat sig tilsvarende spor i primærforskningen i denne periode, og ved, at kildematerialet er vanskeligere tilgængeligt. Der er så at sige ikke regnskaber bevaret fra de øvrige danske toldsteder af væsentlig betydning. Vil man søge afregning fra f.eks. de store oksetoldsteder Ribe, Kolding og Assens, må man til rentemesterregnskaberne, men som Astrid Friis har påpeget, og Venge refereret (s. 192), er de afregnede toldbeløb her tilfældige, fordi tolderne før afregnin-

gen til rentemesteren ofte havde afholdt store udgifter til kronens leverandører, og altså ikke afspejler toldindkomsten, men kun den uinteressante nettoindtægt.

Alligevel er vi ikke uden muligheder for at beregne toldindtægten af heste- og oksetolden, eftersom rentemesterregnskaberne fra slutningen af 1560'erne oplyser antallet af udførte okser og heste fra de enkelte toldsteder. Med toldtariffen kan vi derfor beregne toldbeløbene rimelig sikkert.

Med visse lakuner i slutningen af 1570'erne kan vi trods alt via rentemesterregnskaberne beregne okse- og hestetoldbeløbene ret nøje i slutningen af 1500-tallet.

Fra 1599-1632 findes konkrete udførselstal i næsten ubrudt række fra hovedtoldstederne for okse- og hesteeksporten opført i kronens kvittancebøger. De anførte tal fra rentemesterregnskaberne og kvittancebøgerne er publicerede i tabeller af Richard Willerslev i 1952¹⁶. Enkelte toldregnskaber er dog bevaret fra perioden, og for årene mellem Kejserkrigen og Svenskekrigene 1630-1657 er overleveret en fyldig række af ekstrakter, der oplyser toldindtægten fra de forskellige toldsteder, der nu i praksis afregnede deres ubeskårne indkomst i rentekammeret eller hos kommissærerne, hvorfra udgifterne betales.

Eksempelvis er to komplette årsregnskaber bevaret fra Ribe toldsted 1568 1/5-1570 30/4. Heraf fremgår, at 5.404 staldøksne fortoldes 1569 marts-april til 1 gl. dlr. og 20 sk.da. (i gammel mønt), og 1573 heste og køer til 20 sk.da. (i gammel mønt), hvilket vil svare til ca. 8.300 gl.dlr. For følgende år bliver beløbet ca. 8.100 gl.dlr.¹⁷ Koldings oksetal var for 1569: 7.844, 1570: 10.312, hvilket tør omregnes til ca. 11.000 gl.da. for 1569 og ca. 14.500 gl.dlr. for 1570. De to jyske toldsteder

gav således ca. 19.000 dlr. i 1569 og 22-23.000 i 1570, hvortil efter oksetallene antagelig må lægges ca. 10.000 gl.dlr. for de to fynske toldsteder i Assens og Middelfart¹⁸ Med 30-35.000 gl.dlr. kan heste- og oksetolden ved de danske hovedtoldsteder i 1569-70 – selv med det ekstra toldpålæg fra 1567 af 1 gl.dlr. pr. okse – altså ikke nå op på de 40.000 dlr., som skibstolden udgjorde i Øresund, før indførelse af lastetolden på varerne, der 3-doblede provenuet.

Og krisen fra 1573 ruinerede mange af oksehandlerne, som ikke kunne betale det toldbeløb, de efter gammel praksis havde fået henstand med. Kongen måtte sætte tariffen ned til 1 gl.dlr. pr. okse, og eksporttallet faldt. I 1583 fortoldedes 5.500 i Kolding, 2.600 i Ribe og 2.900 i Assens, i alt ca. 11.000 okser á 1 gl.dlr.¹⁹, altså ca. 1/3 af toldbeløbet 1569-70, hvis tolden overhovedet kom ind. I 1582 døde Koldingtolderen Søren Kjær fra restancer på 9.000 dlr., og i 1583 havde Ribetolderen Peder Hegelund restancer på 1500 dlr. heste- og øksnetold fra Ribe blot for afvigte år²⁰. Toldadministrationen i oksehandelen var simpelthen brudt sammen i disse år.

I 1590'erne kom eksporten atter i gang, og i 1612 under Kalmarkrigen nåedes et højdepunkt med næsten 22.000 okser fortoldet i Kolding, 10.000 i Assens og 9.000 i Ribe til 1 dlr. pr. okse²¹. Med hestetolden må provenuet have nærmet sig 50.000 dlr. Efter Kejserkrigen øgedes taksterne jævnlige, i 1646 til 1½ rdlr. pr. okse og 2½ rdlr. pr. hest, så selvom eksporttallet daledede noget, steg provenuet. I 1652 udgjorde okse- og hestetolden ca. 60.000 rdlr.²² eller henvend halvdelen af den stærkt reducerede Øresundstold.

Man kan spørge sig selv, hvad er emnets geografiske afgrænsning. Alle danske toldsteder er naturligvis i princippet

med, og Slesvigs vel også: Slesvig, Flensborg og Haderslev er behandlet i højmiddelalderen og Gottorptolden meget grundigt i årene omkring 1500, efter flytningen af Frederik I's store okse- og hestetold til Danmark i 1542 forsvinder dog Gottorp toldsted helt. Det kan man undre sig over i betragtning af, at Øresundstolden fremhæves som en enestående kilde også målt med en international betragtning. Dette skal ikke benægtes; men er en ligeså komplet samling Gottorpregnskaber dækkende landtransporten mellem Danmark og udlandet fra 1545- i alt fald i hele bindets tidsperiode egentlig ikke ligeså opsigtsvækkende?²³ Den ubrudte række af regnskaber burde vel i det mindste have været nævnt, ikke mindst i betragtning af de vanskeligheder, mangelen af danske regnskaber til belysning af landruterne – som vist – har beredt forfatteren.

Toldsted, Niehus og Haderslev er nævnt, men hvad med Husum? Der er dog ganske mange toldregnskaber bevaret fra Husum, og tværlinien Flensborg-Husum er vel mindst ligeså betydningsfuld som Haderslevs forbindelser vestover²⁴. Hører de holstenske toldsteder med? Er det monarkiets eller er det kun danske toldsteder? Rendsborg optræder nærmest som et ekko af Gottorp, men Plön på ruten Kiel-Lybæk og Oldesloe på tværruten Lybæk-Hamburg er nærmest tilfældigt strejft, i alt fald uden noget forsøg på at vurdere deres betydning. Men Elb-tolden og den norske trælasttold, ja sågar den ganske ukendte Ruden-told er inddraget til belysning af Christian IV's toldpolitik. Udvælgelsen kan sikkert godt forsvares, men man kunne have ønsket nogle principielle overvejelser omkring emnets afgrænsning.

Bindet er udstyret med en række nydelige og – synes jeg – til teksten yderst velvalgte illustrationer. En enkelt vil

jeg dog kritisere. På s. 155 er vist Hugo Matthiessens kort over Hærvejen. Til at illustrere okse- og hesteruterne ned gennem Jylland er det ikke særlig velegnet. Det cementerer yderligere den opfattelse, man også kunne få af teksten, at okserne fulgte hærvejens rute, hvilken jo kun var tilfældet gennem hertugdømmet. De mange jyske okseveje i Vest-, Midt- og Østjylland får man slet intet indtryk af²⁵.

Bogen er særdeles velskrevet, og den er tillige populær i sine formuleringer. Dette formål tjener vel også de mange nutidige idéassociationer, som læseren nærmest bombarderes med: Wüllener ville forvandle Krogen til et lybsk Gibraltar (s. 131), pundtolden var en slags EF-told (s. 50), og som nok kan bekymre en middelalderhistoriker lidt. De malende adjektiver er der heller ikke sparet på. De kan være lidt forenkende og stærkt meningsdannende. Den »koleriske« monark om Christian IV (s. 279) var sikkert ganske træffende. Den »skikkelige« Hans (s. 178) er jeg mere betænkelig ved. Eftertidens »skikkelige« omdømme om Hans må vist snarest skyldes, at sønnen var endnu værre.

Man kunne føle sig fristet til at sige, at bogen sine steder næsten er *for* velskrevet. Her sigtes til brede fortællende afsnit f.eks. Knytlingasagas beretning om den tyske kejsers råd til Knud Lavard om opkrævning af told (s. 9), Færøsasagas fortolkning om oprindelsen til forban (s. 10), selveste Frode Fredesgod i både Saxos og Rydårbogens version (s. 55-57). Forhåbentlig vil læseren nyde disse levende afsnit, for Venge skriver virkelig veloplagt. Den kølige anmelder ville måske godt have boret lidt mere i baggrunden for fortællingerne. Forban hørte til den danske konges rettigheder (s. 12), og »hvis vi forestiller os, at toldopkrævningen fra begyndelsen har indgået i konge-

magtens beføjelser ---« (s. 16). Ja men gør vi da ikke det? Told i betydningen omsætningsafgift var jo også et kongeligt regale, der knyttede sig til territorialretten og sikringen af markedsfreden. »Kongen oppebar ikke samtlige toldindtægter« (s. 38), både bisper og hertuger omtales som toldoppebærere, men hvor hidrørte deres toldret fra?

Spørgsmålet er ikke altid så let at besvare, men principielt burde det vel være rejst et sted i bogen. I 1474 ansøger Christian I på Romrejsen kejser Frederik III om ret til at forhøje tolden i Rendsborg, Plön og Oldesloe og anerkender herigennem i princippet, at hans toldrettighed som territorialfyrste (greve, hertug) i Holsten oprindelig hidrørte fra kejserens regalerettigheder i Tyskland²⁶. Når Ribebispen oppebar halvdelen af al kongelig rettighed i Ribe, dog undtaget forban., vrøg og 40 mk. bøder, hidrørte det fra et kongeligt privilegium stadfæstet først af Svend Grathe og i 1196 18/3 bekræftet af Knud VI²⁷. Selvom det ikke nævnes blandt undtagelserne, fik bispen dog heller ikke andel i det store hestetoldbeløb, der omtales i Kong Valdemars Jordebog, da hestetolden var indført senere end privilegiet²⁸. Toldretten var altså kongens, og bispen fik kun del i indtægterne ved privilegietildeling.

Er Slesvigtolden så også den danske konges regale, der er tildelt hertugslægten? Eller dækker Knud Lavardfortællingen over, at toldopkrævningen her oprindelig hidrørte fra kejserens tyske regaler, som han sikkert gerne gjorde gældende også i randområder, som han f.eks. gjorde det i Utrecht i 1122²⁹. Så sent som i 1375 regnede kejser Karl IV i alt fald Gottorptolden for en tysk forlening³⁰. Disse spørgsmål, der forekommer ret væsentlige, er slet ikke så lette at løse på et spinkelt kildemateriale. Men det er også en ge-

vinst at pege på vigtige spørgsmål, der ikke lader sig løse.

Især i den ældre middelalder er virkelig mange spørgsmål usikre, til tider også mere usikre, end læseren umiddelbart får indtryk af i Venges beskrivelse. Med en utrolig elegance bliver kong Gudfreds ødelæggelse af vnderbyen Reric og flytning af købmændene til Hedeby/Sliaswich i 808 på s. 11 til vidnesbyrd om, at det danske toldvæsen »med lidt god vilje« har fået »mindst 1200 år på bagen«. Ifølge kildestedet havde Gudfred dog også indtægter af Reric³¹, men hvilke? Sammenhængen er måske ikke så enkel endda; og den »custos Nordmannici limites« (normanernes grænsevogter), der nævnes i de frankiske annaler 817 kan unægtelig have haft mange andre (militære?) opgaver, end toldopkrævning. Kildestedet røber intet.

Mere sandsynligt er det (s. 14) at tolke Slesvigs gamle stadsrets bestemmelser som vidnesbyrd om borgernes toldfrihed i egen by; men en fortolkning er det, det står ikke med rene ord. En tidsfæstelse af stadsretten sættes med en vis usikkerhed til 1. årti af 1200-tallet³². Men med Venges dristige gæt, at det skulle være løn for drabet på kong Niels i 1134, skydes slesvigernes toldfrihed med et kup mindst 70 år længere tilbage, end kilderne endda med lidt god vilje kan sige god for.

Var toldfrihedsprivilegier overhovedet normal praksis i 1130'erne? Ribe fik det, så vidt vides, af Valdemar Sejrs i begyndelsen af 1200-tallet³³. Venges antagelse, at toldfrihedsprivilegier måtte betales med éngangshonorar, er både interessant og sandsynlig. »Vel kan det ikke bevises«, skriver forfatteren forsigtigt (s. 21), men er trods alt glad for sin formodning, der vender tilbage flere gange, og s. 49: »bør det tages i betragtning, at de danske købstæders toldfrihed i nogen grad opvejedes af de

summer, der måtte erlægges for, at den kongelige nåde skulle skinne på dem«. Nu er formodningen i alt fald blevet så sikker forvisning, at den er i færd med at kvantificere sig. Det er ikke antagelsen, jeg vender mig imod, men glidningen i bevisførelsen, der trods alt ikke har et eneste konkret eksempel at bygge på.

I det middelalderlige toldsystem er der ikke plads for begrebet grænsetold. Klart udtrykkes det s. 39: »At udenrigshandel var noget specielt faldt øjensynligt ikke samtiden ind, idet man ikke betragtede det danske rige som et samlet marked. Told svarede simpelthen ved handelsstrategiske punkter«, uanset om disse lå ved grænsen til udlandet eller ej. Dette er klar snak. Men andre steder synes forfatteren at have sværere ved at slippe grænsetoldbetragtningen. På s. 15 står: I Slesvig »får man ikke indtryk af, at der blev krævet told ved grænsen. Viljen til at gøre det har givetvis været til stede --- Senest i 1261 er en brotold i Rendsborg bevidnet.« Man får indtryk af, at forfatteren betragter denne brotold som en grænsetold, hvilket næppe er berettiget. På s. 48 kaldes Ribe, Kolding og Assens i 1400-tallet for grænsestationer for kvægeksperten. Ribe og Kolding bør rigtigere kaldes kvægmarkeder og Assens færgested. At hanseatiske og hertugelige opkøbere i 1400-tallet førte dyrene sydpå og ud af riget, var irrelevant for det toldbeløb, de betalte på markederne eller ved færgestedet. En toldgrænse langs Koldingå og Kongeå opstår først i 1560'erne, hvor de store toldbeløb ved danske toldsteder kaldte smugleriet frem. På s. 34f omtales den bekendte §3 fra 1475, der forbød danskere at drive okser længere sydpå end til nævnte byer, hvilket Erslev og Arup har tolket som et forsøg på at vælte tolden over på udlændinge³⁴. Venge antager, at det skulle sikre danske købmænd indenrigshandelen

mod i stedet at overlade eksporten til tyske købmænd til skade for de danske eksportører, der tjente på øksneeksport. Men nogen egentlig økseeksportbetragtning har næppe foreligget i 1475, hvor tyskerne i stort tal rent faktisk gjorde deres opkøb af okser på efterårsmarkeder i Ribe og Kolding. Bestemmelsen har efter al sandsynlighed skullet stabilisere dette markedsbesøg for at sikre kronen markedstolden. Der var ikke tale om, at forordningen skulle forvandle byerne til eksportmarkeder, som Venge antager (s. 141). En systematisk dansk oksedrivning, fortrinsvis om foråret afspejler en ny situation, der først kan være kommet i gang i løbet af 1480'erne³⁵.

Det er en misforståelse, når Venge mener (s. 35), at forbudet mod dansk oksedrivning sydligere end Ribe, Kolding og Assens måtte trækkes tilbage i 1477. Det var forbudet mod dansk sejlads til Tyskland (1475 §1), der blev ændret til tilladelse for danske købmænd (1477 §3), sandsynligvis – som Venge skriver – efter »et ramaskrig blandt de ramte borgere«³⁶. Man har også gisnet over meningen med dette sejladsforbud for danske fra 1475. Hvis jeg har ret i at formode, at det var bondesejladsen til Tyskland, der skulle forbydes efter danske borgeres ønske, er det altså blot en kancelli-fadæse i 1475, der rettes efter danske protester. Men det afslører unægteligt, hvor lidt man i kancelliet begreb af de handelsspørgsmål, man lovgav om. Det vil i alt fald overflødig gøre overvejelser om overordnet centraladministrativ handelspolitisk styring i 1475. Denne lovgivning fulgte åbenbart blot ønsker fra »pressionsgrupperne.«

Også andetsteds i bogen viser Venge, at han går ud fra, at planlagt økseeksport kan føres langt tilbage i middelalderen. I forbindelse med St. Knudsklosters munkes (Odense) tilsagn om told-

frihed i bæltet 1288 antyder forfatteren (s. 286 note 37), at det kunne sigte til klostrets studedrifter, der færgedes over Assens. Det er nok et par hundrede år for tidligt. Det er snarere klostrets handel via Storebælt til Skåne-markedet, der sigtes til. I forbindelse med Haderslev stadsret 1292 forudsættes også (s. 53), at Årøsunderoverfarten omfattede kvægdrifter; en færgetakst for dyr er jo ikke garanti for systematiseret kvægtransport. Slagelseborgernes toldfrihed fra 1471 over Rødby antages ligeledes at sigte på stude. Heste ville nok være et sandsynligere bud. Sjællands og Skånes store udskibning af konserverede slagtningsprodukter holdt sig ind i 1500-tallet. I 1516 hævder Christian II, at det er nyt, at man vil udføre levende okser fra disse landsdele, og endnu i Rødby toldregnskab fra 1518-22 fortoldes så at sige ikke okser, derimod adskillige heste³⁷.

Toldprincippet må siges at være overordentlig væsentligt, men desværre er de gamle middelalderlige kilders oplysninger herom alt andet end entydige. Det er prisværdigt, at forfatteren har bestræbt sig for at skaffe klarhed, men han løber derved en risiko for at lade det spinkle kildemateriale bære nogle nutidige principper, som det måske er tvivlsomt, at bestemmelserne strengt taget yder garanti for. Det kan være lidt farligt for med sin ubestridelige kvalitet vil »Dansk Toldhistorie« stå med stor autoritet over for læserne og den faglige offentlighed i det hele taget. Eventuelle misfortolkninger vil derfor blive vanskelige at luge ud. Derfor havde jeg egentlig hellere set kildematerialets usikkerhed knæsat end diskuterbare løsninger til at forenkle spørgsmålet.

På s. 50 ses et eksempel på min betænkelighed: »Man har selvsagt været nødsaget til at kræve importtold af varer, der blev afhændet på stedet og ikke førtes videre«, skriver forfatteren. Ta-

len er om det middelalderlige toldsystem, hvor forskningen hidtil har hæftet sig ved, at tidens vareknapthed gjorde eksporttold mere naturlig end importtold. Markedstold betaltes derfor heller ikke af den, der førte varerne *til* marked, sælger, men af køber, der førte varerne *fra* marked. Det er derfor et meget afgørende supplerende princip, forfatteren føjer til her, og man må naturligt spørge: hvad bygger det på? Så vidt jeg kan se, må det være de toldtariffer, der optræder i nogle af de gamle stadsretter omkring 1300. Men heri fremgår jo ikke, *hvem* der skulle betale disse afgifter. Hvis det skulle være en importtold, som altså den fremmede købmand skal betale af de varer, han fører *til* byen, er princippet direkte modsat markedstoldprincippet. Det forekommer mig at være for skråsikker en slutning at drage, i betragtning af, at andre tolkningsmuligheder dog må siges at foreligge. Hvorfor kan taksten af importvarerne ikke også sigte på køber (hvis det var en toldpligtig person), der så måtte føre varerne hvorhen, han ønskede, eventuelt til en anden dansk by?

Selvom forfatteren erkender, at toldoppebørslen er et lokalt anliggende ved en række store og mindre toldsteder (s. 38) med indbyrdes vekslende tariffer (s. 37), forsøges alligevel visse tariffammenligninger fra sted til sted og fra tid til anden, hvilket imidlertid giver nogle uønskede fejlregninger p.gr. af unøjagtige møntomregninger.

På s. 26 omsættes en hestepriis på 5 mk. omkring 1200 helt rigtigt til 1200 penninge, da en 1 mk. svarede til 240 penninge. Men når det samme regnestykke udføres s. 30 for Christian II's sildetakst på 5 mk. pr. læst i 1516, bliver det forkert, for i mellemtiden er Danmark gået over fra mark-ørtugmøntberegning til det hanseatiske mark-skillingssystem, hvorefter 1 mk. = 16 skilling á 12 penninge = 192 pennin-

ge, så 5 mk. nu bliver 960 penninge, ikke 1200 (!) Iøvrigt lød Christian II's tarif i 1516-forordningen på 4 mk. pr. læst sild, ikke 5 mk., så penningbeløbet daler yderligere til 768 penninge, hvilket unægtelig er noget andet end 1200. Det forhindrer imidlertid ikke, at Christian II's toldtariffer 1516 var meget grove, så grove, at de ikke lod sig inddrive i praksis. Ålborgtolderen, Hans Bartholomæussen, der ikke havde ord for at være nogen lemfældig embedsmand, måtte lade sig nøje med vekslende betalinger mellem $2\frac{1}{2}$ og 3 mk. pr. læst.³⁸ I praksis er vi altså i Limfjordsfiskeriet nede på 480-576 penninge, altså under halvdelen af de angivne 1200 penninge.

Forfatteren skelner heller ikke konsekvent mellem tarifudmåling i dansk og lybsk mønt. På s. 161 omregnes den fynske oksepris 1508: $2\frac{1}{2}$ gl. til 60 skilling, hvilket stemmer med lybsk kurs, men ville svare til 100 skilling dansk i 1508.³⁹ Derfor er toldtariffen 2 skilling heller ikke ens i Kolding (da. mønt) og i Gottorp og Rendsborg (lybsk mønt). Toldbeløbet bliver ikke $3 \times 3\frac{1}{3}\% = 10\%$, men $2\% + 2 \times 3\frac{1}{3}\% = 8\frac{2}{3}\%$.

På s. 151 omtaler forfatteren Frederik I's »raske 8-dobling fra 2 til 16 skilling pr. okse« i Gottorp, og hvis den oprindelige 2 sk. told bibeholdes, bliver stigningen endnu højere, skriver Venge med henvisning til Astrid Friis (Scandia VII s. 241-42), der har registreret toldtaksten i anvendelse i et Rendsborgregnskab 1538, som Venge antager, at jeg må have overset, siden jeg formoder (Studier I s. 133), at Frederik I's toldpålæg i Gottorp androg netop de 20 skilling, som Christian III i 1542 lod overføre til danske toldsteder. Det *har* jeg ikke overset; men Frederik I's 12 skilling lybsk svarede i 1526 ikke – som Venge åbenbart antager – til 16 skilling dansk, men derimod til 20 skilling dansk (3 skilling lybsk = 5 skilling

dansk)⁴⁰, hvilket endnu var forholdet i 1542, da tolden af Christian III føres til Danmark – som A. Friis skriver om de 20 sk.da. – »hvilket på det nærmeste svarer til den tidligere sats på 12 sk.lyb., der hidtil havde været krævet i hertugdømmerne«. Kort sagt: Astrid Friis og jeg er enige. Det er Venges 8-dobbelte tarif = 16 skilling pr. okse, det bliver vanskeligt at finde nogen steder p.gr. af fejl i omregningskursen.

På s. 166-173 er der kyndigt redegjort for regnskabspraksis og toldadministration ved Gottorp toldsted, hvor regnskabsåret – ganske vist ikke altid følgende kalenderåret – og den årlige regnskabsafreggelse allerede var trængt igennem i 1480'erne. Som nævnt er der ligeledes s. 190-193 redegjort for de vanskeligheder, som tolderafregningen med rentemestrene i midten af 1500-tallet bereder for den, der vil skaffe sig et overblik over et dansk statsregnskabs forskellige poster – her toldindtægterne. Endnu værre var de regnskabsmæssige komplikationer dog i den foregående periode, hvor det ligefrem kan være et problem at afgøre, om man har et fuldstændigt regnskab for sig eller ej. Venge har s. 135 omtalt min påvisning af, at de to ældst bevarede Øresundstoldregnskaber 1497 og 1503 ikke er fuldstændige. Da problemet imidlertid er et generelt dansk regnskabsproblem, kunne der måske siges at være grund til at redegøre for selve problemet, der var en følge af, at regnskabsåret som termin endnu ikke var trængt ind i dansk regnskabsførelse og først gjorde det henvend midten af 1500-tallet. Da man naturligvis ikke kunne undvære indtægterne fra de betydelige told- og andre oppebørselssteder i flere år, som regnskabsperioden til tider kunne strække sig over, inddrog man efter behov kontant-afregninger »på regnskab af tolden«, hvilket betød, at regn-

skaabstumpen med indkomsterne sendtes med som bilag for kontantbeløbet. Ved den endelige afregning »rede og regnskab på al oppebørsel af tolden --- siden sidst jeg gjorde regnskab« mangler derfor regnskabsbilag for de tidligere afregnede kontantbeløb⁴¹, hvilket naturligvis er en alvorlig ulempe, når man vil danne sig et overblik over den samlede handel eller toldoppebørsel i pågældende toldperiode.

I tilknytning til præsentationen af bd. I af Dansk Toldhistorie har jeg fundet anledning til at redegøre for nogle kommentarer, som jeg håber kan have interesse i relation til værket. Selvom der tillige – navnlig i nogle detailspørgsmål – er luftet lidt divergerende opfattelser, skal det på ingen måde fordunkle glæden over, at der med Michael Venges bd. I af Dansk Toldhistorie er lagt en god start på et seriøst faghistorisk værk, som forhåbentlig vil blive flittigt konsulteret i de kommende år.

1. O. Brandenburg: Skånemarkedets betydning for kongemagtens finanser i den senere middelalder (Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskr. til Erik Ulsig. Red. P. Enemark m.fl. (A-rusia-Hist. Skr. VI) 1988 s. 155-160).
2. E. Daenell: Die Blütezeit der Deutschen Hanse I 1905/1973 s. 281 ff, F. Vollbeh: Die Holländer u. die deutsche Hanse (Pfungstbll. d. Hans. Gesch. Vereins XXI 1930 s. 39 ff.) K. Fritze: Dänemark und die hansisch-holländische Konkurrenz in der Ostsee zu Beginn des 15. Jhs. (WZ.d.E.M.Arndt-Universität Greifswald 13 1964 Ges. u. sprachwiss. Reihe 1/2 s. 83 f), K. Spading: Holland u. die Hanse im 15. Jh (Abh. z. Handels- u. Sozialgesch. XII Weimar 1973 s. 16).
3. Kong Frederik I's danske Registratorer. Udg. K. Erslev & W. Møllerup, 1878 s. 447-448.
4. Om de bevarede Gottorpregnskaber se

- P. Enemark: Studier over Toldregnskabsmateriale i beg. af 16. årh. II s. 60-61, jfr. I s. 25-26.
5. A. Friis: Kansler Johan Friis' første Aar (Scandia VII 1934 s. 242).
  6. P. Enemark: Studier I s. 211 ff.
  7. A. Friis: Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid (Hist. Tidsskr. 10. rk. VI 1942-44 s. 124). Hendes argument (note 3) – at Gottorptoldprovenuet i 1550'erne lå højere end i 1546, hvor Ribetolden kendes fra Jørgen Pedersens rentemesterregnskab – er dog ikke ganske bindende, så længe vi ikke kender Kolding- og Assenstolden.
  8. P. Enemark: Studier I s. 120.
  9. Samme I s. 182.
  10. Kong Hans's og Dronning Christines Regnskabsbøger (Dansk Magazin 4. rk. I 1864 s. 80 f, 84, 86, 89, 180 f).
  11. Danske middelalderlige regnskaber I:3 Hof- og centralstyre. Udg. G. Galster 1953 s. 276 f.
  12. Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. W. Christensen 1904 s. 117 f. I 1504 gav hun i Segeberg samme pris som hertug Frederik i 1488 (s. 66).
  13. Ålborg regnskab 1517-19 (Reg. 108A pk 12 (gl. pk. 25 nr. 1-2): Ålborg toldregnskab 1518 og Rødby 1518-22 i rigsarkivet) jfr. Enemark: Studier: datering: I s. 49-53, pakkeregistrering: II s. 59. Sise 1517 i hf. I 8a, sise 1518 i hf. III 26b-27a.
  14. Danmark-Norges Traktater 1523-1750. Udg. L. Laursen II Kbh 1912 nr. 27, især s. 466 ff, Kancelliets Brevbøger 1571-75. Udg. L. Laursen 1898 s. 415, 431, 447, 540 f, 588 f, 601, 611 f, 643 ff m.fl. steder.
  15. Rugtransporten faldt fra ca. 98.000 læster i 1618 til 7.700 læster i 1629 (Tabel over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Udg. Nina Bang II A Kbh. 1922 s. 317, 389). Om sv. korntold i de baltiske havne se f.eks. E. Wendt: Det svenska licentväsendet i Preussen 1627-1635 (Uppsala Univ. Årsskr. 1933:2).
  16. R.W.: Dansk studehandel fra 1560 til 1660 (Jyske Samlinger Ny rk. II Århus 1952 s. 158, 177-181).
  17. Toldregnskaber fra jyske byer 1568-1661 (Reg. 108B pk. nr. 167-68) i rigsarkivet.
  18. R. Willerslev a.a.s. 177.
  19. Samme s. 178.
  20. Kancelliets Brevbøger 1582 13/6, 16/8, 1583 12/1, 10/5, 28/6, 13/9. Assenstolderen skyldte hele tolden fra nærværende år og tillige restance fra foregående år.
  21. R. Willerslev a.a.s. 178.
  22. Samme s. 180.
  23. Gottorpregnskaber 1545-79 er bevaret i rigsarkivet, derefter i Landesarchiv Schleswig-Holstein (jfr: Enemark: Studier II s. 60-61).
  24. Om Husumregnskaber se samme II s. 60-61. De ældste Husumregnskaber omkr. 1500 er benyttet i min art. Kornhandel (Kulturhist. Leksikon f. nord. middelalder. Red. A. Karker IX (1964) sp. 150 f) og senest af Bjørn Poulsen: Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988, især kapitel 8.
  25. Se f.eks. Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (i: Sortbroget Kvæg, Red. A. Pedersen m.fl. 1983 s. 73).
  26. Diplomatarium Christiarni Primi. Udg. H. Knudsen 1858 nr. 194.
  27. Diplomatarium Danicum (cit. DD) 1. rk II nr. 98, III nr. 215.
  28. DD 1. rk. VI nr. 118.
  29. DD 1. rk. II nr. 45.
  30. Urkundsammlung d. Slesw.-Holst.-Lauenb. Gesch.Kiel 1842 nr. 239 s. 309.
  31. E. Kroman: Det danske rige i den ældre vikingetid. Kbh 1976 s. 58. Oplysningen står i de frankiske rigsannaler (Udg.: Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte ved Reinold Rau I 1974).
  32. Thelma Jexlev: Om told og sise i middelalderen. Eksempler hentet fra privilegier og stadsretter i 10 middelalderbyer (Zise 1982: 2 s. 34).
  33. Samme.
  34. K. Erslev i Danmarks Riges Historie II (1898-1905) s. 581, E. Arup: Danmarks-historie II 1932 s. 260.
  35. P. Enemark: Oksehandelens historie, især s. 27.
  36. Danmarks gamle Købstadslovgivning. Udg. E. Kroman III Kbh 1955 s. 107, 109.

37. P. Enemark: Oksehandelens historie s. 20. Rødby Toldregnskab 1518-22 (Reg 108A pk 12 (gl. pk 25) i rigsarkivet).
38. P. Enemark: Studier I s. 126 f, II bilag 11-12 s. 216.
39. Samme I s. 115-18.
40. Emilie Andersen: Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog Kbh. 1954 s. 133.
41. P. Enemark: Studier I s. 73-84.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1647

Af Knud J. V. Jespersen

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1647. I uddrag. Udg. ved Jens Holmgaard af Rigsarkivet. (I kommission hos G. E. C. Gads Forlag, 1989). 486 s., 328.- kr.

Det ser heldigvis ud, som der nu for alvor er kommet skred i udgivelsen af Kancelliets Brevbøger, efter at den forhenværende landsarkivar i Viborg, Jens Holmgaard har taget sig af sagen. I 1987 udkom bd. 25, som dækkede året 1646, og nu foreligger bd. 26. Det gengiver i let tilgængelig regestform Danske Kancellis udgående breve 1647. Det var Christian IVs sidste regeringsår og tillige det år, da den udvalgte prins Christian døde. Sidstnævnte begivenhed, som vel må betegnes som én af årets mest markante, kan på tæt hold følges i nærværende bind, bl.a. i form af en kancelliordre om, »hvorledes hans fyrstl. durchlauchtigheds ligprocession den 8. nov. 1647 kl. 7 om morgenen kan påbegyndes og således, næst Guds nådige bistand, fuldendes.« Denne kulturhistorisk set interessante skrivelse gengives (s. 334-38) udførligt til forskel fra de knappe, men præcise resuméer, som ellers er hovedregelen.

Udgivelsesprincipperne er de samme som i foregående bind, og disse adskil-

ler sig ikke i princippet – men nok i en række praktiske detaljer – fra dem, som blev fastlagt ved udgavens start i 1885. Det giver en velgørende kontinuitet; men den knappe form stiller uhørt store krav til udgiverens jugement og evne til knap og præcis udtryksform. Holmgaard er imidlertid i besiddelse af begge dele, og man føler sig i gode, erfarne hænder ved brugen af udgaven. Hans evne til begrænsning og præcision har nærmest erslevsk format, og han falder ikke i den fælde, som man desværre kender eksempler på fra lignende udgaver, at lade sig overmande af stofrigeligheden, hvor fristende det end måtte være.

Kun i ganske enkelte tilfælde, som f.eks. ovennævnte kancelliskrivelse om kronprinsens ligbegængelse, udvides det korte indholdssignalement til egentlige referater. Det gælder eksempelvis også ved kancelliets konfirmation af Malmø bryggerlavs artikler af 16. maj (s. 159-63) og behandlingen 21. maj af den ulyksalige kronprins' ønske om gældssanering (s. 169-71). Disse afvigelser fra den stramme regestform er dog alle vel begrundede i, at der enten er tale om aktstykker af bredere interesse, eller at de, som i sidstnævnte tilfælde, udgør et væsentligt supplement